

Прилітко І. Л.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

«...СПШИВ УХОПИТИ ДЛЯ ЛЮДЕЙ БІЛЬШЕ СОНЦЯ...»: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА 1984–1995 РОКІВ

У статті розглянуто особливості морально-етичної проблематики у «Щоденниках» О. Гончара (записи 1984–1995 років). З'ясовано специфіку розуміння автором проблем духовності, причин дегуманізації суспільства, кризи моралі. Простежено особливості репрезентації на сторінках «Щоденників» етичних чеснот (добро, свобода, любов, дружба, правда, справедливість та ін.), виявлено їх зв'язок з естетичними й загалом онтологічними проблемами. Акцентовано на значенні у формуванні ціннісної системи О. Гончара життєвого досвіду, що був призмою сприйняття людини й світу, а також суспільно-політичних подій кінця 80-х – початку 90-х років. З'ясовано, що у записах 1984–1995 років посилюються християнські акценти, адже повернення до церкви та віри розуміється автором як складник процесу духовного й національного відродження нації. Вдаючись до роздумів про значення віри, молитви, заповідей, Біблії, О. Гончар розкрив власний досвід рецепції християнських чеснот, актуалізував проблему реалізації євангельських заповідей у реальному житті, акцентував на зв'язку духовних та національних цінностей. На сторінках «Щоденників» етичні чесноти набувають значення умови, основи й об'єкта творчості, відповідно, література та мистецтво сприймаються як форми реалізації моральних імперативів. У щоденникових записах 1984–1995 років посилюється особистісний чинник у сприйнятті етичних цінностей (значна роль ретроспективних проєкцій: дитинство, молодість, образ бабусі, які з погляду життєвого досвіду набувають значення джерела моралі, основи духовності). Мотиви трагізму, самотності, сумнівів, характерні для щоденникового дискурсу 1984–1995 років, долаються вірою, оптимізмом, любов'ю до людей та життя, адже потреба словом чи ділом допомогти людині, підтримати й порадувати її була чи не найсильнішим стимулом життя й творчості О. Гончара.

Ключові слова: щоденникові записи, проблема, мораль, цінність, духовність, людина, християнство.

Постановка проблеми. Значне місце в «Щоденниках» О. Гончара займають роздуми про значення гуманістичних цінностей, природу людини, основу її буття. Судження про поняття, сенс яких розкривається у площині морально-етичних цінностей, увиразнюють світоглядно-творчі настанови О. Гончара, поглиблюють уявлення про нього як про непересічну особистість, талановитого письменника, мислителя, психолога. Щоденникові записи засвідчують, що моральні норми, поняття, принципи є складником індивідуально-особистісних, життєвих і творчих настанов О. Гончара, що доведено єдністю етики, естетики й буття, адже «моральна аксіологія поставала як невід'ємна від онтології» [13, с. 708].

Постановка завдання. «Щоденники» О. Гончара вже були об'єктом вивчення [3; 4; 6; 9; 10; 11; 12], проте недостатньо висвітлено є репрезентована в них морально-етична проблематика. Якщо щоденникові записи 1943–1983 років

у цьому аспекті вже розглянуті [9], то нотатки 1984–1995 років залишаються недослідженими, що й визначає актуальність та завдання статті.

Виклад основного матеріалу. Щоденникові записи 1943–1983 років репрезентують становлення світоглядної позиції їх автора, розкривають ключову роль у формуванні життєвих і творчих орієнтирів християнських цінностей, закладених у дитинстві, та досвіду, набутого на дорогах війни [9]. Записи ж останнього десятиліття життя О. Гончара виказують вірність власним світоглядним та етичним принципам, глибоке, базоване на значному життєвому досвіді усвідомлення значення морально-етичних цінностей та їх осмислення в контексті проблем тогочасної дійсності. Гуманістичні проблеми, питання етики, духовності особливо загострилися на тлі перехідного для України періоду, ознаменованого аварією на Чорнобильській АЕС, перебудовою, розпадом СРСР, проголошенням незалежності України.

«У моїй душі вмістилися цілі епохи» [7, с. 147], – занотував О. Гончар 18.05.1987. Осмислення трагічного досвіду ХХ ст. спонукало до роздумів, пошуків відповіді на складні питання. Незмінною ж, як і в щоденникових записах минулих років, залишається віра в перемогу добра, гуманізму, любов до людини: «ХХ вік, може, найтрагічніший за кількістю вчинених масових злочинів. Ми, люди цієї епохи, дихали випарами кривавих рік. І все ж я вірю в чисті віки, в їх неминучий, невідворотний прихід!» [7, с. 54]. На сторінках «Щоденників» О. Гончар повсякчас підкреслює вирішальне значення духовних цінностей, актуальність яких увиразнюється в контексті самовизначеності особистості, пошуків внутрішньої свободи, здатності до вибору та відповідальності. Тому головна увага звернена на внутрішній світ як основу людської особистості: «Все добре, що є в нас, високе, прекрасне, – це ж усе душа! Без неї запанували б тваринні інстинкти, сама жорстокість. <...> Духовність людини така ж тонка, як озоновий шар, що захищає планету. Тонка й тендітна, а забезпечує життя в усіх його видах. Коли проломлено шар духовності – гине людина; коли проломлено шар озоновий – приречена планета» [7, с. 9]. Втрата духовності, нехтування морально-етичними цінностями – першопричина суспільних, політичних, економічних негараздів, адже доведено, що спустошення морально-етичних ідеалів «внаслідок надання переваги відносному призводить як до духовної деградації, так і до соціальної дестабілізації» [13, с. 398]. Аналогічна позиція декларована на сторінках «Щоденників»: «Першопричина трагедії нашого суспільства – криза моральна! <...> І не дивно, що з'явився Чорнобиль і катастрофічно зростає злочинність. <...> Найжахливіше, що зруйновано народну мораль. Серед молоді – ледарство, цинізм, зневага до праці, розпуста... Поезія почуттів майже зникла з життя» [7, с. 362, 439]. Магістральною інтенцією щоденникових записів є переконання, що внутрішній світ людини, її ставлення до моральних норм визначають психологічний клімат у суспільстві. За спостереженням О. Гончара, духовний розвиток людства, моральне вдосконалення людини нерівномірні з науково-технічними досягненнями. Автор «Щоденників» із болем фіксує ознаки втрати духовності на тлі стрімкого розвитку цивілізаційних процесів: «Цивілізація сучасна несе на собі якийсь карб сатанізму. Ніби заповзялися руйнувати людину, позбавити її духовності. <...> Коли йдеться про досягнення техніки, науки, тут можна говорити про всемогутність людського

розуму. Коли ж торкнутись проблем моральності, людяності, уміння мудро співіснувати, то в цьому людство, здається, залишилось на рівні кам'яного віку <...>» [7, с. 16, 68]. Науково-технічні досягнення часто оберталися на шкоду людям, адже не мали морально-етичної основи: «З усіх цивілізацій, що їх знало людство, нинішня – цивілізація ХХ віку – принесла найбільше зла. Відколи розщеплено атом, людина опинилась над безоднею <...>. Сьогодні все очевиднішим стає, що наука несе людству зло, якщо вона пориває з гуманізмом і дозволяє собі бути суто раціональною, прагматичною, тобто аморальною» [7, с. 204, 230]. Для українців, для яких, на переконання О. Гончара, «поняття краси, християнської моралі було органічним» [7, с. 529], фатальним стало ХХ ст. Автор «Щоденників» констатує, що трагічні події епохи, політика тоталітаризму позначилися на порушенні моральних основ у людських душах та в суспільстві загалом. Роздумуючи про причини занепаду духовності, про факти нехтування моральними принципами, О. Гончар зазначає: «А звідки це? Чи не від тих розвалених церков та від сталінсько-кагановицького геноциду, що з канібальською жорстокістю нищив Україну і в роки громадянської, і в рік “великого перелому”, і в 1933-му та в пізніші роки? Послідовне, неухильне руйнування народної духовності, масові репресії, спрямовані проти мозку нації й душі народу – його інтелігенції, глумління над почуттями віруючих – все це неминуче мусило призвести до озлидніння душі, до занепаду й деформації цілих поколінь... <...> колективізація страшна була не самим тільки голодом; ще, може, страшнішим було те, що люди стали аморальні, вбили в собі милосердя, здатні були на все...» [7, с. 208, 247]. Як і в записах попередніх років, національні проблеми отожднюються з морально-етичними: «Озвіріння, здичавіння, відсутність милосердя навіть до хворих, до старих – ось що губить нашу націю» [7, с. 343]. Взаємозв'язок національних та етичних концептів увиразнюється в контексті роздумів про мову (для О. Гончара людина, яка нехтує рідною мовою, – аморальна, духовно убога: «Як далеко пішла деградація, які злочини скоєно: така нація, з такою співучою, від Бога даною мовою нині обходиться злиденним, потворним суржилом! Чи зуміємо зупинити цей згубний процес духовного самознищення?» [7, с. 285]), про долю України («Кожен мав би розуміти, що для України її духовність, мова, література – це останній рубіж самозахисту, остання надія відстояти себе перед агресивними силами зла» [7, с. 524]). При-

кметно, що суспільно-політичні події, які торували шлях незалежності, О. Гончар означає як «духовне відродження нації» [7, с. 295]. Втрату духовності, нехтування морально-етичними нормами автор «Щоденників» спостерігав на кожному кроці. Так, пишучи про атмосферу, яка панувала у Спілці письменників України у 1987 році, він зазначає: «Підірвано самі моральні основи життя колективу, посяно ворожнечу, висунуто наперед типів дріб'язкових, брудних» [7, с. 133]. Депутатське середовище теж не було винятком: важко було бачити навколо себе зневагу моральних принципів («Зраджують заради влади друзів, з якими дружили роками, вдаються до віроломства, стосунки людей аморальні <...>. Швидше б мені спекатись цього депутатства, кинути фальшивців, лицемірів – хочу дожити віку з самими книгами!» [7, с. 373–374]). Спостерігаючи за творчістю й поведінкою окремих представників молодшого покоління письменників, О. Гончар занотовує: «Сумно дивитись, як змінюється, підупадає мораль у письменницькому середовищі. Неповага до старших стає серед молодих своєрідною модою, вони навіть хизуються своїм цинізмом...» [7, с. 529].

Переломні й трагічні події зумовлюють переосмислення принципів життя, усвідомлення справжніх цінностей. Аварія на Чорнобильській АЕС осмислюється О. Гончарем у руслі релігійно-філософських традицій, зосереджених на ідеї про страждання як поштовх до переосмислення прийнятних основ буття, як шлях до змін та вдосконалення людської природи: автор «Щоденників» говорить про «Чорнобиль бездуховності» [7, с. 353], про Чорнобиль як «останнє попередження всім» [7, с. 357] (аналогічну, в художньому ракурсі, рецепцію Чорнобильської катастрофи зустрічаємо і в романі Г. Тарасюк «Храм на болоті» (2007)). На переконання О. Гончара, ця трагічна подія «багатьох отямила, пробудила в душах щось людське, викликала, скажімо, потребу контактів, взаємопідтримки. <...> над Україною з'явилася чорна діра бездуховності, ось тоді і явився Чорнобиль...» [7, с. 94, 262]. Щоденниковий запис від 15.11.1986 свідчить про задум О. Гончара (на жаль, так і не реалізований) написати роман на чорнобильську тематику: «Назва: “Втікач із зони”. Центральний образ – чорнобильський десятикласник. Очіма його дати все. Всю любов до планети, всі прокляття до нищителів її...» [7, с. 120].

Трагічні випробування, що випали на долю людства у ХХ ст., увиразнили складну природу людини, розкрили єдність в її душі добра та зла. До

відродження й збереження етичних чеснот – найнадійнішого шляху до вищого блага [8, с. 55], умови гармонізації людських стосунків та почуттів, на переконання О. Гончара, має прагнути людство як до свого порятунку («Згармонізувати життя – це має бути найвищою метою сучасного людства. Якщо це усвідомимо, якщо цього будемо прагнути всі – тільки тоді врятуємось. <...> Маємо душі свої берегти від дріб'язку, від ерозії, від усього, що не є творчістю, людяністю й чистотою життя. <...> Мабуть, тільки віра, висока моральність – наука людяності – можуть прийти сучасному людству на допомогу... <...> Головна проблема в тому, щоб удосконалити природу людську, досягти вищого рівня цивілізованості» [7, с. 43, 88, 204, 343]).

Як і в записках попереднього періоду, в центрі щоденникового дискурсу О. Гончара 1984–1995 років – людина, її духовний світ. Для автора внутрішня сутність – головний критерій оцінки: «Цінуй людину не за чинами чи рангами, а лише за ступенем порядності. Це найвірніший критерій» [7, с. 486]. Продовжуючи міркування, викладені у щоденникових нотатках 1943–1983 років, О. Гончар акцентує на тому, що людина – головний об'єкт літератури. Із власного досвіду автор стверджує, що любов, повага, вдячність, бажання допомогти – мотиваційні чинники творчості: «<...> всяких бачив у житті, та все ж найбільше щирих, правдивих, достойних. Із вдячності до них, мабуть, і народилися книги» [7, с. 126]. Пізнання природи людини, досвід спілкування, спостережень спонукали до висновку про те, що «світ населений прекрасними людьми, їх куди більше, ніж поганців» [7, с. 536], а також до появи задуму книги під назвою «Людське» [7, с. 538–539] (на жаль, так і не реалізованого).

Порівняно із щоденниковими записами минулого періоду, нотатки 1984–1995 років репрезентують посилення християнських акцентів. Осмислюючи своє життя, О. Гончар у його подіях убачає Божий промисел: «Дякую Богові! І на фронті мене уберіг, і в пеклі концтабірної Холодної гори, і щастя дружби подарував, і щастя творчості...» [7, с. 368–369]. Виразними постають роль і значення християнства у збереженні духовності, морально-етичному розвитку людини: «Християнство – релігія любові. В цьому вся його суть, вся сила його. <...> Нічого ж вищого, гуманнішого за це вчення! Воно справді богонатхненне <...> Навіть якщо християнство – це міф, як дехто вважає, то й тоді цей міф потрібний, просто необхідний людству, щоб жити не тваринним, не печерним, а високоморальним, гідним людини життям»

[7, с. 267, 360, 521]. О. Гончар акцентує на необхідності повернення до християнських принципів, зневажених за часів тоталітаризму, адже саме вони мисляться як основа людських стосунків: «<...> більшовицько-атеїстична епоха вкрала в нас найбільше багатство, яке тільки тепер маємо повернути собі» [7, с. 522], маємо відродити відчуття Бога, яке носили «мільйони тих, що нібито вже стали безвірками в страшній атеїстичній системі» [7, с. 523]. Часто об'єктом осмислення для О. Гончара стають християнські заповіді, що розуміються як основоположні закони існування суспільства і визначають принципові для моралі колізії співіснування Я та Іншого. «Золоте правило моралі» [1; 15], що задає принцип ставлення до інших [2 (Матвія 7:12; 22:39)], актуалізує євангельські істини, з-поміж яких на особливу увагу автора «Щоденників» здобулися заповіді любові («Любити ближнього – це найважливіша з людських наук, вона вистраждана людством; але як нелегко вона дається літературі й кожному з нас...» [7, с. 19]) та прощення («<...> душа моя щодалі частіше звертається до сиводавніх євангельських істин, з-поміж яких одна особливо близька сучасникам, що увібрала в себе тисячолітній досвід людства: вміння прощати... Але яка важка ця наука! <...> Навчись прощати! В цьому – душа християнства» [7, с. 257–258, 502]). О. Гончар замислюється над можливістю реалізації Божих заповідей у життєвих реаліях: «Євангельські заповіді – це, звичайно, моральні вершини людства, але чи багатьом вдається їх досягти? <...> Те, що заповів нам Галілеянин, те, ради чого пішов на Голгофу, залишається ідеалом, моральним надзавданням для всіх народів, а для нашого – особливо» [7, с. 443]. Щоденникові записи засвідчують велике значення християнських заповідей у житті О. Гончара: вони були для нього орієнтиром у сприйнятті подій та людей, в прийнятті рішень та здійсненні вчинків. Прикметним тут є запис від 26.02.1993: «<...> ні до кого із цькувачів “Собору” я сьогодні не маю зла, не виникає бажання нікому мститись <...>» [7, с. 459]. Осмислення значення релігійних цінностей у духовному розвитку людства, процесах гуманізації базоване на індивідуальному досвіді автора «Щоденників», власних світоглядних переконаннях. Так, 31.03.1991 він занотовує: «Допоможи, Боже, повернути мені оту таку щиру, таку гарячу віру дитинства! Адже те, чого вчила бабуся, завжди зі мною. Правда її сильніша за всіх! Були блукання, були заблудження: каюсь! Але ж світлий Великдень завжди був у моїй душі!.. <...> Згадалось дитинство. Малим школя-

рем іду сам-один холодним степом із Сухої в Улинівку, іду тайком говіти, прийняти причастя (щоб Бабуся не плакали на мою долю)» [7, с. 347, 450]. Усвідомленню основ християнського вчення та його значення, постаті Христа у світовій історії сприяло прочитання О. Гончаром книги Е. Ренана «Життя Ісуса» [7, с. 442–443]. Письменник вважав, що морально-етичні істини та мудрість Біблії вдосконалюють людину, тому Книга Книг залишається актуальною завжди, особливо в сучасну епоху: «Треба читати Біблію. В ній мудрість найглибша. Вселюдська» [7, с. 436]. Щоденникові записи засвідчують, що О. Гончар читав Біблію, осмислював її істини, фіксував цікаві спостереження, наприклад: «Чоловіки й жінки, що діють в Євангеліях, вражають своєю чемністю й інтелектуальністю» [7, с. 565].

На відміну від попередніх записів, у нотатках 1984–1995 років значне місце відведено осмисленню ролі церкви у збереженні морально-етичних основ буття («Останнім часом багато думається про місію церкви в нашій історії. Безперечно, віра йшла на користь народів, підвищувала його моральність. Український народ був одним із найрелігійніших у світі, й це додавало йому духовного здоров'я» [7, с. 187]). Щоденникові записи кінця 80-х років свідчать про те, що О. Гончар докладав зусиль до легалізації УГКЦ. Прикметним у цьому контексті є такий запис: «Отже, справедливість перемогла; приємно усвідомити, що, може, краплина й моїх зусиль допомогла відродженню української церкви. Пригадую, як Філарет докоряв мені: – Чого ви їх захищаєте? Ви ж не уніат?! – Але я християнин...» [7, с. 266]. Турбували автора «Щоденників» і проблеми міжконфесійних суперечностей. Він усвідомлював, що церковна єдність – важливий чинник національної єдності. Так, приїзд в Україну кардинала Любачівського у березні 1991 року викликав сподівання: «Може, його прибуття допоможе досягти згоди між обома українськими церквами? Як це зміцнило б націю, наблизило б суверенітет! Взаємозгода конфесій, духовний синтез вірувань Сходу і Заходу, усунення ворожнечі – тільки ж це порятує Україну...» [7, с. 347]. Своє усвідомлення ролі церкви в житті окремої особистості й народу О. Гончар висловив у записі від 23.08.1992, зробленому після богослужіння у соборі св. Софії: «За порогом зосталось все гріховне, душа очищалась, я відчував, як повертається вона, душа моя, до віри батьків. Цей могутній – ніби небесний! – хор, і ці вогні, і золото риз, і люди, що моляться щиро, – все, все оновляло душу!» [7, с. 430].

Як і в записах попередніх років (особливо воєнних та післявоєнних), письменник засвідчує важливу роль у власному житті віри, молитви, що набувають особливого значення у граничних життєвих ситуаціях [13, с. 92]. Повертаючись спогадами до періоду війни, зокрема свого перебування у полоні, він занотує: «Мене вимолила своїми молитвами бабуся. Вона була певна цього, певен і я. Мені було даровано небесне милосердя. Вірив і віритиму в це до останнього дня. <...> просто дивуюсь, як на все те вистачало тебе, що пройшов фронти і фашистський полон, кошмарні табори в Білгороді, і в Харкові на Холодній горі, і в Полтаві, звідки доля спрямувала на жнива в той сусідній із Сухою окупаційний держмаєток... Ну як тут не повірити в бабусині молитви, в силу Провидіння?!» [7, с. 534]. У важкі хвилини з'являються слова: «<...> не впадати у морок відчаю... Молитись!» [7, с. 398]. О. Гончар акцентував на важливій ролі віри у процесах гуманізації суспільства, був переконаний, що віра облагороджує і робить високоморальними людину й народ [7, с. 211], а тому: «Хочеться думати, що Україна ХХІ сторіччя буде країною віруючих» [7, с. 238]. Фіксує тенденції доби, він зазначає таку позитивну рису: «Усе більше стає серед нас віруючих інтелігентів. <...> найбільші генії сучасної науки – люди віруючі; ідея вищого розуму, одухотвореного Космосу давала їм змогу робити епохальні відкриття» [7, с. 226]. Віра та інші християнські цінності мисляться автором «Щоденників» як запорука розвитку гуманного суспільства та високоморальної особистості: «Бо тільки віра здатна повністю відродити український народ, дати йому силу світла й духовності <...>. Тільки віруюча людина постає перед нами очищеною, моральною, одухотвореною <...>» [7, с. 238]. У пріоритеті християнських цінностей, відродженні віри вбачав О. Гончар порятунком від духовного зубожіння, запоруку щастя: «Де ж вихід, де порятунком? Тільки в поверненні до Бога! <...> нині – хоч як це важко – маємо повернутись до віри, до сьйва того, що струменить з безмежжя <...>. Щасливий той, хто вірить!» [7, с. 353, 398, 554].

Як і в записах попередніх років, О. Гончар відстоює потребу плекати морально-етичні цінності як основу людських взаємин та гармонійного розвитку суспільства («<...> людина людині повинна світити. Ось тоді життя на землі стало б життям» [7, с. 115]). Автор «Щоденників» наголошує на важливості моральних цінностей у всіх сферах життя, адже аморальність, «дістаючи доступ до наймогутніших досягнень науки, стає небезпекою

глобальною. <...> Гуманізація науки – єдиний шлях до порятунку життя» [7, с. 189]. Розвиваючи своє бачення дидактичної ролі літератури й мистецтва, висловлене в записах попередніх років, О. Гончар підкреслює їх ключове значення як форм реалізації етичних цінностей: «<...> для олюднення людини література й мистецтво важливі не менше ніж сам процес еволюції. <...> мусимо розвіювати тумани упереджень, виховувати людину, здатну до інших, до цивілізованих взаємин із собі подібними, адже тільки на цьому шляху порятунок для всіх. <...> велика гуманістична література завжди несла людям не відчай, не занепад, а моральне й духовне здоров'я» [7, с. 24, 62, 201].

У щоденникових записах останнього десятиліття О. Гончар продовжує осмислювати ключові поняття моралі. Роздуми митця у цьому руслі набувають філософського змісту. Як і в записах попередніх років, свобода мислиться цінністю, що передбачає моральний вибір. Свобода вибору й вірність власним принципам визначали життєву й творчу позицію О. Гончара. Чи не найвиразніше усвідомлення значення свободи вибору виявляється в непростому рішенні вийти з комуністичної партії у жовтні 1990 року: «Пішов добровольцем на фронт. Добровільно на фронті вступив до партії. Добровільно тепер вийшов “із лав” <...>. Людина прагнула за всіх умов зберегти бодай мінімум свободи – свободи вибору...» [7, с. 333, 344]. На основі особистого досвіду, роздумуючи про пережите, О. Гончар осмислює роль свободи вибору, значення справжньої й позірної свободи в умовах тоталітарної дійсності, розкриваючи трагедію епохи та митця в ній: «Існував вибір: чи замовкнути, іти в ГУЛАГ, чи таки творчістю своєю якимось ще жити дух знесиленої нації. Ось правда того часу. Так, я не рвався на гулагівські нари. До того ж за мною вже були гітлерівські концтабори (в Білгородці й Харкові влітку 1942-го)... Гадаю, досвіду одних таборів на людське життя цілком досить, щоб зрозуміти, що й до чого...» [7, с. 560]. Спостерігаючи за суспільно-політичним процесом переломного періоду кінця 80-х – початку 90-х років, автор «Щоденників» висловлює переконання, що лише духовна, моральна людина є вільною, натомість бездуховність, чвари, розбрат, егоїзм, заздрість поневолюють людину, роблять рабським її індивідуальне та соціальне буття: «Зневолення наше іде саме від внутрішнього розбрату» [7, с. 409]. У щоденниковому дискурсі 1984–1995 років актуалізується значення свободи як національної та громадянської цінності, адже події кінця 80-х – початку 90-х років увиразнили сенс здобуття, становлення,

збереження, осмислення свободи: «Може ж, таки «ожиємо, брати, ожием!»? Бо хоч і злидні, нестатки, але ж свободу таки добуто! <...> Вірю, прийдуть покоління тих, хто здатен буде не тільки здобути свободу, а й зуміє захистити її надійно!» [7, с. 535].

Добро – основа буття, запорука збереження життя та усвідомлення його цінності [14, с. 506], що актуалізується насамперед у людських взаєминах. Цінність добра в щоденникових записах О. Гончара є неодмінною умовою співіснування людей: «Досвід підказує: треба бути добрішим одне до одного. <...> Жорстокість – це, мабуть, найгірше з почуттів, якими покарано людство ще з часів Адамових» [7, с. 71, 462]. Добро – в основі прагнення допомогти, що посилене тривогою автора «Щоденників» за людство, його переживаннями за конкретну людину: «Що не роблю, куди не йду, знов і знов вертаюсь думками до одного: що буде з людьми? <...> Не покидає той стан, що в “Альпах”, – всіх обійняти хочеться...» [7, с. 50]. Прагнення допомогти іншим надавало сил жити, долати відчай, перешкоди: «А жити мусиш. Хай не для себе, а щоб допомагати іншим...» [7, с. 184]. Щоденникові записи розкривають уболівання О. Гончара за інших, його здатність жити чужим болем («Бо важко мені, а комусь же ще важче» [7, с. 238]). На сторінках «Щоденників» зафіксовано факти допомоги тим, хто звертався до письменника за підтримкою. Прикметним є запис від 10.09.1993 під своєрідним заголовком «Пам’ятка собі»: «Будь добрим! Зроби людині, хай і незнайомій, хоч маленьке добро і відчуєш, як стане легше й світліше на душі, в ній запанують людяність і чистота» [7, с. 486]. Ідея добра, спрямованого на інших, була життєвим принципом О. Гончара, що яскраво репрезентований і в його художньому доробку. Носіями цієї ідеї є герої творів «Людина в степу» (1959), «Ода тій хаті, що в снігах» (1985), «Жінка в сірому» (1985) та ін. Зокрема, людиною, «яка так просто й природно робила добро, робила за потребою душі, не ждучи за це ніякої віддяки» [6, с. 355], є герой твору «Ода тій хаті, що в снігах» – Іван Масич. Життєва філософія Масича, який, ризикуючи своїм життям, допомагав людям під час війни, суголосна етиці благоговіння перед життям німецького мислителя і гуманіста А. Швейцера, яка «спонукає проявляти інтерес до всіх людей та їх доль і віддавати своє людське тепло тим, хто його потребує» [14, с. 226]. Концепт добра для О. Гончара є ознакою справжнього мистецтва й творчості, рисою таланту: «Істинний талант має бути добрим. Інакше – то лише імітація таланту. <...> Талант має неодмінно бути добрим,

як у Шевченка, як у Васильченка чи Панаса Мирного. В цьому вся суть» [7, с. 278, 313].

Любов як етична цінність для О. Гончара – «джерело всіх вірувань» [7, с. 29], основа мистецтва («А без глибин любові великого мистецтва не буває» [7, с. 177]). Любов для автора «Щоденників» тотожна щастю, а тому «нещастя людині, котра нікого не любить, крім себе» [7, с. 403]. У щоденникових записах О. Гончара останніх років життя любов найчастіше осмислюється як християнська цінність (передбачає прощення), як основа всіх моральних норм, запорука реалізації євангельських заповідей. «Я – повен любові!» [7, с. 569], – зазначає О. Гончар, пишучи про тих, кому варто пробачити, про Україну, про людей [7, с. 569, 577].

Важливе значення в щоденникових записах 1984–1995 років має поняття дружби. «Найдоржче, найчистіше, що є у людей», – так О. Гончар визначає дружбу, згадуючи про підтримку друзів у важкі для нього часи [7, с. 245]. Любов та дружбав античній і християнській етичній традиції є умовами щастя, способом розкриття кращих рис людини – такими вони постають і в сприйнятті автора «Щоденників»: «Тільки ж у ній, тільки в дружбі, і взаємопошані душа людська розцвітає найповніш!..» [7, с. 144].

Щоденникові нотатки засвідчують незмінність розуміння О. Гончарем цінності правди – ключового орієнтира в житті й творчості, адже автор «Щоденників» завжди залишався чесним із собою, своїми читачами. Принцип чесності з собою уможливує визнання власних помилок («Як сталося, що наші світлі голови були так густо задурманені чадом сталінізму?» [7, с. 369]). Переосмислюючи пережите, О. Гончар розуміє, що його життя – це важкий шлях до правди, постійний пошук істини, справедливості: «Все життя – зі студентських чи й ще раніших літ – це борсання в сумнівах, постійне, крок за кроком продирання до істини, крізь хаші ілюзій та офіційної могутності брехні, нелегке просування до правди, до українства, до свободи!» [7, с. 411]. Правда – основа справжнього мистецтва й ознака таланту: «Спроба дати конфлікт епохи оголено й чесно, в добрій гуманістичній традиції – уже саме це виявляє серйозного художника» [7, с. 44]. Для автора «Щоденників» правда – критерій художності, досягти якого вдається небагатьом: «Найважче митцеві втриматись на межі правдивості, не впасти в манірність і фальш. Тільки тоді він, митець, перемагає» [7, с. 523]. Правда вистраждана життям, адже «правда і самопожертва, давно відомо, не ходять по легких дорогах...» [7, с. 183]. Проте за прав-

дою завжди перемога: «В усіх складнощах, в усіх перегонах зрештою вона, правда, перемагає. <...> Той, хто дорожить правдою, зрештою ніколи не буде в меншості. Як відомо, Бог правду бачить!» [7, с. 216, 556]. Життєвим і творчим принципом О. Гончара була справедливість («<...> прагну бути справедливим до кожного, хто цього заслуговує...» [7, с. 299]), що особливого значення набуває у переломні періоди історії – саме таким часом був кінець 80-х – початок 90-х років минулого століття. «Відновлювати справедливість – це таки дає радість і насагу душі» [7, с. 402], – занотує О. Гончар 09.03.1992 після вручення Шевченківської премії тим, хто її дійсно був достойний, тим, «котрі упродовж років були дискриміновані, зазнавали переслідувань чи по той бік чи по цей бік концтабірних дротів» [7, с. 402]. Справедливість, вважав О. Гончар, має бути в оцінці письменників старшого покоління, яких зараховують до радянської літератури, а тому застерігав від поспішних оцінок та звинувачень: «Невже Україні було б легше, якби і Тичина, і Довженко, і Рильський, і Головка, і всі їхні ровесники опинились за колючим дротом? <...> Була щоденна боротьба за виживання нації, була праця мало й помітна, але чесна, довготривала <...>. Адже все було набагато складнішим у ті пекельні часи, ніж це збоку здавалось. Йшлося ж бо не просто про те, щоб вижити, а ще й хотілося для України щось добре зробити, щось захистити і весь час когось рятувати, рятувати... Історія нас розсудить» [7, с. 380, 383–384]. Реагуючи на публікацію одного молодого критика, О. Гончар зазначає, що цей автор не розуміє «того, що в'язням гулагів, може, було легше, ніж цим, що жили під вічним моральним терором, бо які фізичні тортури можуть зрівнятися з постійним терзанням душі, живцем знищеної, завжди закривавленої?» [7, с. 356]. Осмислюючи свою й окремих представників свого покоління працю в умовах тоталітарної дійсності, відповідаючи на закиди представників молодшого покоління, автор «Щоденників» занотує: «Так, багато чого в нас нема! Зате є совість, яка була й тоді, коли треба було навіть принижуватись, шукати будь-яких способів, щоб зупинити загрозу смертельну – нищення мови, стримати великодержавне руйнування української нації... Ми були там, ми були в боях, і не вам бути судьями наших вчинків і наших трагедій!» [7, с. 478]. Зазнавши в житті чимало несправедливості, зокрема в критиці своїх творів, О. Гончар вірив у справедливість їхньої оцінки з проєкції часу, а тому занотував такі слова: «Не вірю в справедливість критики. Вірю в справедливість Часу» [7, с. 154].

Як і в щоденникових записах попередніх років, письменник акцентує на ціннісному значенні праці в людському житті. Праця за покликанням, праця як творчість мислиться запорукою збереження морально-етичних цінностей, утвердження гуманізму: «<...> без праці улюбленої, як творчість, людина неминуче деградуватиме» [7, с. 124].

У щоденникових записах останнього десятиліття посилюються мотиви трагізму й швидкоплинності людського буття, з'являється відчуття близької межі («Завершується відміряний тобі долею шлях» [7, с. 26]) й пов'язана з ним потреба осмислити пережите: «Що ж, життя перейдено. Бачу все: і ніжні стежки юності серед полтавських трав, і кострубаті, з чорними вирвами, шляхи фронтів, і ці післявоєнні асфальти, що з вітром, з невиситенною жагою душі несли мене в степові, у творчі простори. Намагався не змарнувати днів, намагався жити змістовно й достойно. <...> Я знав години й літа натхнення. Я – жив!» [7, с. 166, 275]. З погляду часу, крізь призму буремних суспільно-політичних, культурних, світоглядних процесів епохи автор «Щоденників» частіше вдається до переосмислення власного життєвого шляху («Скільки звідано горя, скільки сил молодечих змарновано в тому вселенському очманінні, де й ти довірливо блукав, мов сліпець, лиш деколи душею відчувачучи, що десь за цим безміром догматичної трясовини має відкритися щось інше...» [7, с. 410–411]), підсумовує пережите й зроблене («Бачить Бог, що робив усе, що міг. В ім'я України, для добра народу нашого» [7, с. 450]).

Прикметним у щоденникових записах 1984–1995 років є мотив самотності, зумовлений розчаруванням в людях, втратою друзів, відходом через хвороби від активної громадської діяльності: «Все менше, менше навколо тебе близьких людей. Все більше й більше самотності. Як долати її? Бере в залізні лещата... <...> Мав друзів прекрасних, та тільки їх більше нема. Один за одним пішли, і після кожної втрати одразу меншав, спустошувався, убогішав світ...» [7, с. 184, 235]. Самотність «як результат обставин, що приходять у життя людини іззовні» [13, с. 565], не набула у щоденниковому дискурсі О. Гончара екзистенційних форм нудьги, туги, відчаю тощо, натомість актуалізувала сумніви, викликані духовними й фізичними стражданнями: «І знов облягають сумніви: чи кому потрібні твої щоденні зусилля, твій неспокій, твій біль? Часом здається, що молоді байдужі до тебе, черстві, холодні. <...> Нема дня без болю. Як далі жити? І для чого? Раніш тримала на світі праця, а тепер? І довкола стільки байдужих!» [

7, с. 275, 349]. Боляче було сприймати нерозуміння й осуд за рішення вийти з комуністичної парії: «До яких засобів вдаються, нічим не гребують колишні твої “товариші”... <...> Боляче тільки, що – як і передбачав – навколо утворилась пустечка. Всі відсахнулись, усі забули... Найстрашнішим карають тебе – самотою, болем самоти...» [7, с. 333]. Сила моральних переконань, цільність натури автора «Щоденників» уможлилювали подолання настроїв песимізму, відчаю, розчарування: «Розумію тих, що, як Григір чи фронтовичка Юлія Друніна, самі пішли із життя, хоча й розумію, що це – гріх... Треба ж триматись до останку, все витерпіти, все перебути!.. Адже твоє життя належить не тільки тобі. Не маєш права посиротити близьких та, може ж, і Україні ще ти потрібен...» [7, с. 398]. Отже, вихід за межі самотності «можливий через феномени толерантності й любові, що знаменують собою вищі прояви внутрішньої комунікації» [13, с. 565]. Щоденникові записи дають змогу простежити зміну настроїв, подолання песимістичної налаштованості оптимізмом, вірою в краще, любов'ю до людей. Справжня моральність людини, на переконання А. Швейцера, проявляється тоді, коли вона «підкоряється внутрішньому спонуканню допомагати будь-якому життю, якому вона може допомогти» [14, с. 218]. «Щоденники» та листи засвідчують, що потреба допомогти конкретній людині словом чи ділом була особистісною рисою О. Гончара, що спрямовувала й визначала його діяльність. Відкритість до інших, участь в їхній долі, конкретна допомога були стимулами життя й творчості, додавали сил у складні періоди: «Ні, не боюся я зникнути в небутті! Але ж поки що, як мені здається, не маю права. Почуваю, що треба ще жити, жити для інших, жити навіть в постійних терзаннях!.. <...> Єдина втіха, що людям добре щось зробив» [7, с. 234, 238]. Результати власної праці, спрямованої на допомогу людям, – те, що надавало сенсу життю: «Почуваєш, що робиш людям і Україні добро, і хоч фізичні перевантаги даються нелегко, але саме в таких напругах життя для мене має сенс. <...> Чимось зарадиш людині – і на душі легко весь день» [7, с. 403, 531]. Осмислюючи пережите, О. Гончар відчуває, що його праця, творчість, добро, яке він робив людям, оцінені. «Іноді думалось: твоя праця не оцінена, зустрічає невдячність, але ж це не так! Люди все бачать, все чують, Україна воздає тобі такими щедротами, що маєш їх ще відробляти і відробляти...» [7, с. 403, 531], – записує він 12.04.1995. Снаги жити й творити додавали процеси, що відбувалися в суспільно-

політичному житті й вели до розпаду СРСР, незалежності України, відродження демократії («Українське Відродження стає фактом. Хочеться жити!» [7, с. 257]). Бажання жити для України сповнювало сенсом життя: «<...> всі мої дні, що zostались, будуть наповнені Україною, думками про її воскресіння. Щось робити для цього – єдиний сенс буття...» [7, с. 326]. У перший день першого року незалежності О. Гончар занотував: «І радісно, і чогось тривожно на душі. Хочеться працювати. Хотів би сказати оте недосказане, що давно ношу в душі» [7, с. 393], а під час Всесвітнього конгресу українців у серпні 1992 року зазначає: «Боже великий, як я дякую Тобі, що дав дожити до цих святих днів! Хай кризи, хай мучимось, але свобода й незалежність є!» [7, с. 430]. Значною підтримкою була увага й розуміння читачів: «Всюди увага читачів глибоко зворушує» [7, с. 149]; після прочитання листів учнів з'являється запис: «Читаєш такі рядки і думаєш: життя прожито немарно» [7, с. 347]. Єдність із народом та рідною землею зміцнювала дух: «Як це багато важить – побути в рідному мовному середовищі, черпнути народного духу. Зміцнюється душа, почуваєш, що не марно живеш на світі» [7, с. 150].

Порівняно з щоденниковими записами попередніх років, О. Гончар частіше вдається до пошуків джерел духовності, моральних чеснот, а тому в межах ретроспективного нарративу актуалізується хронотоп дитинства – уособлення добра, краси, теплоти й чистоти людських взаємин: «<...> чому ж, коли душа жадає прекрасного, – погляд туди, в дитинство? <...> Де те найчистіше сонце моїх степових дитячих літ? Де ті пахощі різдвяного сіна, що його вносив дідусь на Святвечір до хати і стелив на покуті? <...> Де ті пісні, що вечорами лунали в нашій Сухій допізна? І люди були потрібні одне одному» [7, с. 69, 272, 349]. Дитячі літа – час формування моральної свідомості, засвоєння християнських цінностей, що стали орієнтиром і принципом поведінки й ставлення до інших упродовж життя: «<...> я виростав у релігійній сім'ї, дістав од віруючої бабусі таке моральне багатство, такий запас світла, що його упродовж усього життя не вдалося погасити цій сатанинській кривавій системі тоталітарщини. Скільки докладалось нею зусиль, щоб спотворити живу душу, та все, виявляється, марно: світло є!» [7, с. 299]. Неодноразово на сторінках «Щоденників» зринає образ бабусі О. Гончара (по матері), яка виростила й виховала його, заклала в душу християнські цінності, ставши уособленням людської доброти, тепла, моральності. Спогади про неї знайшли втілення в оповіданні «У Бабусі» (1969),

а також у щоденникових записах, особливо останніх років життя митця: «<...> скільки в моєму житті трагізму, як мало довелося зазнати світлих днів! Хіба що дитинство з його великодушністю та добротою людей таких рідкісних, як Бабуся, що, мов сонце, осявала своєю ласкавістю весь твій сирітський дитячий світ... <...> Моя філософія: роби людям добро! Наука ця – від Бабусі. І – на все життя!» [7, с. 397, 531]. Своєрідними маркерами ретроспективних епізодів, що увиразнюють основи й середовище формування аксіологічних орієнтирів О. Гончара, є бабусина усмішка, великодні дзвони, свята Різдва, Трійці [7, с. 236]. Прикметним у цьому сенсі є запис від 03.08.1994: «За далечню літ – святий образ бабусі. Вона йде шляхом, “на степ”. Рідна усмішка на устах, і чорні покручені ревматизмом ноги – по гарячій степовій пилюці...» [7, с. 540]. У контексті роздумів про джерела й середовище морально-етичних чеснот розкривається значення родинних цінностей: «Треба більше дорожити одне одним. Бо тільки у взаєминах рідних людей – найбільша правда життя. <...> Єдиний острівець уваги й тепла – це сім'я, подвижниця Валя, та Ліля, та золота наша Леся <...>» [7, с. 142, 534]. Осмислюючи пройдений шлях, О. Гончар занотовує про свою дружину Валентину: «<...> доля за щось таки винагородила тебе її чистотою, її вірністю й відданістю, які так допомогли тобі побачити прекрасне в людині, в Жінці... <...> удвох входите в самотність, і, здається, тільки тепер повністю розумієш, чим найбільше треба було дорожити... <...> Що далі вглиблююся в літа, тим дорожчою стає Валя. Вона просто подвижниця. Тримає на собі всю нашу таку складну сім'ю...» [7, с. 144, 236, 368]. З роками відчутнішим ставало значення цінності життя як єдності духовного й фізичного начал: «Одне стає безсумнівним: бути, жити на світі – це таки ж прекрасно. Ось і зараз, глянь навкруги – ти ж у царстві краси!.. Всюди стоїть золота осінь; тихо замріялась про щось, може, про вічне» [7, с. 488].

Варто зазначити й таку особливість щоденникових записів 1984–1995 років, як наявність афористичних висловів, значення яких розкривається в морально-етичній парадигмі «Щоденників» й увиразнює ціннісні принципи їх автора, глибоке відчуття ним тенденцій епохи та розуміння людини: «Культурна людина та, яка лишається культурною на самоті. Переміг той, в чиїх помислах запанувала чистота» [7, с. 20]; «Людина в небезпеці, якщо вона бездуховна. Її треба лікувати» [7, с. 230]; «Простір душі дає доброта» [7, с. 248]; «<...> життя – це найперше любов» [7, с. 253]; «Посередник між людиною і Богом – мистецтво» [7, с. 353]; «Істинно вільна людина ні

над ким не прагне панувати»; «Найстрашніший раб, котрий дорвався до влади» [7, с. 438].

Висновки і пропозиції. Отже, морально-етична проблематика на сторінках «Щоденників» О. Гончара репрезентована поняттями (добро, свобода, любов, дружба, правда), нормами (правдивість, щирість, справедливість), принципами (гуманізм) й засвідчує глибоке розуміння автором ролі моралі й духовності в житті людини та суспільства, усвідомлення непроминального значення морально-етичних цінностей. Особливу роль у розкритті морально-етичної проблематики в щоденниковому дискурсі 1984–1995 років відіграє життєвий досвід автора, що став своєрідною призмою оцінки себе, людей, подій, епохи. Важливе значення в рецепції морально-етичних питань мали й переломні події кінця 80-х – початку 90-х років. Осмислюючи власне життя й життя суспільства крізь призму пережитого й у контексті подій епохи, О. Гончар пояснює трагічний досвід ХХ ст. зневаженням морально-етичних, християнських принципів, вбачає першопричину процесів дегуманізації й драматичних подій у внутрішньому світі людини. Відродження й збереження етичних цінностей для автора «Щоденників» є запорукою гармонійного розвитку суспільства, умовою щастя людини. На відміну від щоденникових записів попередніх років, нотатки 1984–1995 років прикметні посиленням християнських акцентів, адже саме відродження церкви, віри мислиться як складова частина процесу духовного й національного розвитку. Вдаючись до роздумів про значення віри, молитви, заповідей, О. Гончар розкриває власний досвід рецепції християнських цінностей, актуалізує проблему реалізації євангельських заповідей у реальному житті, простежує зв'язок духовних та національних чинників. Людина, її внутрішній світ – у центрі морально-етичних роздумів автора «Щоденників». У ставленні О. Гончара до інших розкривається головний зміст моральності та розуміння таких чеснот, як добро, свобода, любов, дружба, правда, справедливість та ін. Прикметно, що як митець О. Гончар акцентував важливість морально-етичних цінностей не лише в житті людини й людства, а й у мистецтві, зокрема в літературі. Отже, у сфері естетики етичні цінності набувають значення умови, основи й об'єкта творчості, а література та мистецтво загалом мисляться як форми реалізації моральних імперативів. У щоденникових записах 1984–1995 років увиразнюється особистісне сприйняття морально-етичних цінностей буття. Значну роль тут відіграють ретроспективні аспекти: дитинство, молодість, образ бабусі, які з погляду життєвого досвіду і з проєкції пережитого набувають значення

джерела моралі, основи духовності. Мотиви трагізму, самотності, сумнівів, що з'являються в щоденникових записах останнього десятиліття життя автора, зумовлені зовнішніми й психологічними чинниками, проте долаються вірою, оптимізмом, любов'ю до людей та життя. Щоденникові записи засвідчують, що потреба словом чи ділом допомогти людині

була чи не найсильнішим стимулом жити й творити, надавала сенс буттю. У репрезентованій на сторінках «Щоденників» поліфонії думок та настроїв ключовою залишається морально-етична проблематика, що розкривається в роздумах про природу людини та моральні цінності як основу буття, у висновку про взаємозумовленість етики, естетики й онтології.

Список літератури:

1. Апресян Р. О появлении понятия «золотое правило». *Этическая мысль*. 2008. Выпуск 8. С. 194–212.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Українське Біблійне товариство, 1993. 960; 296 с.
3. Вельможко Я. Щоденники Олесь Гончара: проблематика, образ автора, стиль : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 «Українська література». Київ, 2015. 19 с.
4. Галич А. Щоденники Олесь Гончара в парадигмі соціальних комунікацій і літературознавства : монографія / А. Галич, В. Галич, О. Галич. Луганськ : СПД Резніков В. С., 2013. 88 с.
5. Галич О. Олесь Гончар у вимірах non fiction : монографія. Луганськ : Книжковий світ, 2011. 260 с.
6. Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 8 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 2009. 496 с.
7. Гончар О. Щоденники: У 3 т. Т. 3 (1984–1995) / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар; [худож. оформ. М. С. Пшінки]. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Веселка, 2008. 646 с.
8. Гусейнов А. Обоснование морали как проблема. *Мораль и рациональность*. Москва : ИФ РАН, 1995. С. 48–63.
9. Приліпко І. Етичні цінності у щоденниковому дискурсі Олесь Гончара 1943–1983 років. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Том 31 (70) № 3. Частина 2. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 137–146.
10. Приліпко І. Інокультурні реалії та етнообрази в «Щоденниках» Олесь Гончара. *Слово і Час*. 2019. № 9. С. 69–80.
11. Степаненко М. Літературний простір «Щоденників» Олесь Гончара : монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 528 с.
12. Степаненко М. Світ в оцінці Олесь Гончара: аксіосфера щоденникового дискурсу письменника. Полтава : ПП Шевченко Р. В., 2012. 284 с.
13. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, 2002. 744 с.
14. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Пер. с нем. Москва : Прогресс, 1992. 576 с.
15. Wattle J. The Golden Rule. New York : Oxford University Press, 1996. 247 s.

Prylipko I. L. “...I HURRY TO CATCH MORE SUN FOR PEOPLE...”: MORAL AND ETHICAL PROBLEMS IN THE DIARY RECORDS OF OLES HONCHAR 1984–1995

The article considers the peculiarities of moral and ethical problems in O. Honchar's "Diaries" of 1984–1995. The specifics of the author's understanding of the problems of spirituality, the reasons for the dehumanization of society, the crisis of morality are clarified. The peculiarities of the representation of ethical virtues (goodness, freedom, love, friendship, truth, justice, etc.) on the pages of the "Diaries" are traced, their connection with aesthetic and general ontological problems is revealed. Emphasis is placed on the importance of life experience in the formation of O. Honchar's value system, which was the prism of the perception of man and the world, as well as socio-political events of the late 80 – early 90. It was found that the records of 1984–1995 strengthen the Christian accents, because the return to the church and the faith is understood by the author as part of the process of spiritual and national revival of the nation. Reflecting on the meaning of faith, prayer, commandments, the Bible, O. Honchar revealed his own experience of reception of Christian values, actualized the problem of realization of Gospel's commandments in real life, emphasized the connection of spiritual and national values. In the pages of the "Diaries" ethical virtues acquire the meaning of the condition, basis and object of creativity, respectively, literature and art are perceived as forms of realization of moral imperatives. In the diary entries of 1984–1995 the personal factor in the perception of ethical values intensifies (a significant role of retrospective projections: childhood, youth, the image of a grandmother, which in terms of life experience becomes a source of morality, the basis of spirituality). The motives of tragedy, loneliness, doubt, characteristic of the diary discourse of 1984–1995, are overcome by faith, optimism, love for people and life, because the need to help, support and please a person in word or deed was perhaps the strongest stimulus to life and work of O. Honchar.

Key words: diary entries, problem, morality, value, spirituality, person, Christianity.